EESTI KIRJAKEELE AJALUGU

I KIRJAKEELE VANIM PERIOOD 13.–16. SAJANDINI

Esimesed säilinud, peamiselt käsikirjalised tekstid. Kirjaviis on ebaühtlane, alamsaksa- või poolapärane. Esimesed fraasid on kirja pandud 13. saj I poolel Henriku Liivimaa kroonikas, nt *Laula! Laula! Pappi; Maga magamas.*
Alates 16. sajandist kujunevad eraldi põhja- ja lõunaeesti kirjakeel ehk tallinna ja tartu keel. Esimesest säilinud trükitekstist, S. Wanradti ja J. Koelli luterlikust katekismusest (1535), on säilinud 11 katkendlikku lehekülge.
Tähtsamaid tallinnakeelseid allikaid: Kullamaa käsikiri (1524–1532), mis sisaldab katoliku palveid ja usutunnistust, pärisnimesid ja üht lauset. On säilinud ka paar käsikirjalist juriidilist teksti ja üks erakiri.
Tähtsamaid tartukeelseid allikaid: J. A. Velteruse ja L. Boieruse jesuiitlikud tekstid; ametitunnistus silmaarst S. Awerbachile.

Lehekülg Wanradti-Koelli katekismusest (1535)

H. Stahli keeleõpetuse (1673) tiitelleht

J. Hornungi keeleõpetuse (1693) tiitelleht

A. Thor Helle keeleõpetuse (1732) tiitelleht

II EBAÜHTLASE KIRJAVIISIGA KIRIKUKIRJANDUSE AEG 17. SAJANDIL

Esimesed mahukamad ja laia levikuga kiriklikud trükised. Varieeruv ülemsaksapärane kirjaviis. Sakslaste viljeldud eestikeelne juhuluule (R. Brocmann, H. Göseken, G. Salemann).
Tähtsamaid tallinnakeelseid allikaid:
1600–1606 Tallinna Püha Vaimu kiriku abiõpetaja G. Mülleri 39 käsikirjalist jutlust.
1632–1638, 1641–1649 H. Stahli mõjuka kirikukäsiraamatu „Hand- vnd Haußbuch“ 4 osa; jutlustekogu „Leyen Spiegel“ 2 osa.
1662–1667 C. Blume 4 kiriklikku raamatut.
Esimesed eesti keele grammatikad – mõeldud kirikuõpetajatele eesti keele tutvustamiseks:
1637 H. Stahli „Anführung zu der Esthnischen Sprach“ – keeleõpetus koos väikese saksa-eesti sõnastikuga.
1660 H. Gösekeni „Manuductio ad Linguam Oesthonicam, Anführung Zur Öhstnischen Sprache“.
1693 J. Hornungi keeleõpetus „Grammatica Esthonica“ – võttis kokku 1680. aastatel B. G. Forseliuse algatatud kirjaviisireformi põhimõtted ja pani aluse vanale kirjaviisile, mis oli kasutusel kuni 19. sajandi viimase veerandini.
Tähtsamaid tartukeelseid allikaid:
1622 katoliiklik käsiraamat „Agenda Parva“.
1632 J. Rossihniuse luterlik kirikukäsiraamat.
1648 J. Gutslaffi lõunaeesti keele grammatika „Observationes grammaticae circa linguam Esthonicam“.
1686 „Meije Issanda Jesusse Kristusse Wastne Testament“, Uue Testamendi tõlge, mis oli esimene läbinisti eestikeelne teos.

III VANA KIRJAVIISI AEG 18. SAJANDIST KUNI 19. SAJANDI VIIMASE VEERANDINI

18. saj kujuneb välja kiriklik raamatukeel. 19. saj I poolel lisandub ilmalikku lugemisvara. Valitseb herderlik emakeeleideoloogia – keel on rahva unikaalse vaimu avaldus ning väärib sellisena uurimist ja arendamist. 19. saj I poolel püüeldakse ühise kirjakeele poole; tartu kirjakeel taandub.
Tähtsamaid tallinnakeelseid allikaid:
1715 Uus Testament.
1739 esimene eestikeelne täispiibel „Piibli Ramat, se on keik se Jummala Sanna“, mis kinnistas kirikliku kirjakeele traditsiooni.
Poolilmaliku jutukirjanduse algus: 1740 A. A. Vierorthi „Wiis head jutto Ühhe Öppetaja ja usklikko Tallopoia wahhel“. Valgustuslikud õpetlik-moraliseerivad väljaanded, nt A. W. Hupeli nädalakiri „Lühhike öppetus“ (1766–1767).
1782 F. W. Willmanni „Juttud ja Teggud“ ning F. G. Arweliuse „Üks Kaunis Jutto- ja Öppetusse-Ramat“.
1821–1823; 1825 O. W. Masingu „Marahwa Näddala-Leht“.
1813–1832 J. H. Rosenplänteri eesti keelt ja kultuuri käsitlev ajakiri „Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache“ (20 numbrit).
Olulisemad keeleõpetused: 1732 A. Thor Helle „Kurtzgefaßte Anweisung Zur Ehstnischen Sprache“ – grammatika koos sõnastiku ja tekstinäidetega.
A. W. Hupeli grammatika ja sõnaraamat „Ehstnische Sprachlehre für beide Hauptdialekte“ (I tr 1780; II, täiend tr 1818).

IV UUE KIRJAVIISI JUURDUMINE 1840.–1870. AASTATENI NING KIRJAKEELE ARENG KUNI 20. SAJANDI ALGUSENI

Eesti keele kirjeldamisel ja normimisel võetakse eeskuju soome keelest. Uue kirjaviisi fikseerib E. Ahrens (1843), see juurdub 1870. aastatel. Püritakse kultuurse eesti kirjakeele poole, rikastades teadlikult sõnavara (F. R. Kreutzwald, C. R. Jakobson, K. A. Hermann, A. Grenzstein). Lisandub eesti keeles kirjutavaid eesti soost haritlasi. Antakse välja õppe- ja ilukirjandust, ilmub seletavaid ja kakskeelseid sõnaraamatuid, nt F. J. Wiedemanni „Ehstnisch-deutsches Wörterbuch“ (1869).
1857–1861 ilmub F. R. Kreutzwaldi rahvuseepos „Kalevipoeg“.
Murranguks vana ja tänapäevase kirjakeele vahel on Noor-Eesti rühmituse 1905. a koguteos, milles ilmub ka J. Aaviku programmiline artikkel „Eesti kirjakeele täiendamise abinõuudest“. Levib ühine põhjaeestiline kirjakeel.
Grammatikad ja keelekäsitlused:
1843 (I tr), 1853 (II tr koos lauseõpetusega) – E. Ahrensi keeleõpetus „Grammatik der Ehstnischen Sprache Revalschen Dialektes“, mis põhjendab uue, soomepärase kirjaviisi eeliseid.
1867 C. R. Jakobsoni „Uus Aabitsaraamat“; 1867–1876 „Kooli Lugemise raamat“ I–III – populaarsed õpikud, mis kindlustasid uue kirjaviisi levikut.
1875 F. J. Wiedemanni „Grammatik der ehstnischen Sprache“ – teaduslikult eesti keelt kirjeldav grammatika.
1879 M. Veske „Eesti keele healte õpetus ja kirjutuse wiis“ – esimene süstemaatiline vältekäsitlus.
1884 K. A. Hermanni „Eesti keele Grammatik“ – esimene eesti keeles kirjutatud eesti keele grammatika.
1872 – Eesti Kirjameeste Seltsi esimene ametlik koosolek, kus toetatakse uut kirjaviisi. Kirjakeele kujundamisega hakkavad tegelema eesti kirjanikud.
1844 ilmub esimene uues kirjaviisis raamat, G. H. Schüdlöffeli „Toomas Westen, Lapo rahwa uso ärataja Norra maal“.

KIRJAKEELE AJALOO UURIMINE

Põhiline uurimiskeskus on alates 19. saj algusest olnud Tartu Ülikool. Vana kirjakeelt uurinud prof-d J. Jõgever, A. Saareste, J. Mägiste, A. Kask, P. Ariste, P. Alvre, H. Rätsep. Alates 1995. a-st on TÜ-s tegutsenud vana kirjakeele uurimisrühm (praegu V.-L. Kingisepp, K. Prillop, L. Pärismaa, C. E. Simmul, K. Habicht). Eesmärk on luua vanade tekstide ja sõnaraamatute põhjal elektroonilisi kogusid ning uurida korpuspõhiselt vana keele sõnavara ja grammatikat. Teine oluline keskus on Tallinnas Eesti Keele Instituudis, kus K. Rossi juhtimisel luuakse eesti piiblitõlke ajaloolist konkordantsi ja uuritakse piiblitõlke ajalugu.
Väljaspool Eestit tegeleb eesti kirjakeele ajalooga Uppsala Ülikooli prof R. Raag.

KIRJANDUST

Epp Ehasalu, Külli Habicht, Valve-Liivi Kingisepp, Jaak Peebo, „Eesti keele vanimad tekstid ja sõnastik“. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 6. Tartu, 1997.
Heli Laanekask, „Eesti kirjakeele kujunemine ja kujundamine 16.–19. sajandil“. Dissertationes philologiae estonicae Universitatis Tartuensis 14. Tartu, 2004.
Arnold Kask, „Eesti kirjakeele ajaloost“. Tartu, 1970.
Toomas Paul, „Eesti piiblitõlke ajalugu. Esimestest katsetest kuni 1999. aastani“. Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsi toimetised nr 72. Tallinn, 1999.
Raimo Raag, „Talurahva keelest riigikeeleks“. Tartu, 2008.
Raimo Raag, Jüri Valge (koost., toim.), „Sõida tasa üle silla. Raamat eesti keelest ja meelest“. Tallinn-Tartu, 2018.

VÕRGUAADRESSE

TÜ vana kirjakeele korpus http://vakk.ut.ee
Eesti piiblitõlke ajalooline konkordants http://www.eki.ee/piibel/
Eesti vanema kirjanduse digitaalne tekstikogu http://www.utlib.ee/ekollekt/eeva

Emakeele Selts. Roosikrantsi 6, Tallinn. +372 644 9331 es@eki.ee www.emakeeleselts.ee Tekst: Külli Habicht. Teostus: Margit Randmäe. 2019.